

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYNUR VƏLİYƏDDİN qızı MURADOVA

TEMATİK PROQRESSİYA VƏ MƏTNİN TƏHLİLİ
(ingilis dili materialları əsasında)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili kafedrası

Müdafiə _____ 2018-ci il saat _____ da Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosentHəmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Keçən əsrin səksəninci illərində dilçilikdə pragmatik cərəyanın meydana gəlməsi də bu sahədə meydana gələn nəzəri mülahizələrin həyata keçməsinə tam imkan yaratmamışdır. Əsas səbəb də bu idi ki, elmi araşdırmaların özlərinin də paradiqması və istiqaməti dəyişilirdi. Əgər əvəllər fundamental elmlər vaxtaşırı olaraq müvafiq texnologiyaların həyata keçirə bildiyi nəzəri ideyaları irəli sürdüsə, indi vəziyyət bir qədər dəyişmişdir. Artıq texnoloji inkişaf prosesinin özü, bu və ya digər istiqamətdə nəzəri araşdırmaları labüdləşdirmiş və dilçilik elmindəki bu inkişaf yeni elm sahələrinin linqvistikaya tətbiqi ilə nəticələnmişdir. Bu da başa düşüləndir, çünki elmlərin differensiasiyası və inteqrasiyası dialektik vəhdət təşkil edən obyektiv bir proses olub, yeni bir sahənin - koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

Artıq on illərdir ki, koqnitiv təlim nəzəriyyəsində ən vacib məsələlərdən biri insan yaddaşında baş verən proseslərin ayrılmaz qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin dil məlumatlarının yaranma mexanizmi və onun başa düşülməsinin aydınlaşdırılması ideyası olmuşdur. Doğrudan da, hər hansı bir yeni vəziyyətin anlaşılması, hər şeydən əvvəl, yaddaşda ona yaxın, ya da bir az oxşar olan məqamı tapmağa gətirib çıxarır. Biz yeni məlumatları təhlil etmək, qavramaq üçün artıq yaddaşımızda əvvəllər toplanmış təcrübəyə müraciət etməli oluruq. Bu axtarış ona əsaslanır ki, yeni məlumatın təhlili və qavranılması strukturu yaddaşın təşkili üçün istifadə olunan quruluşla oxşar olur.

Beləliklə, ingilis dili materialları əsasında tematik proqressiyanın mətn əmələ gətirməsi ilə bağlı araşdırılması aşağıdakı cəhətlərə görə *aktual* hesab edilə bilər:

- birincisi, tematik proqressiya həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun təşkili prosesində mühüm olan (məlum) və “yeni”nin komponentlərinin vəziyyətini görməyə imkan verə bilər;
- ikincisi, tematik proqressiya bütöv və dinamik fenomen olan mətnin digər linqvistik əlamətlərini aydınlaşdırma bilər;
- üçüncüsü, tematik proqressiya ritorik üslub, leksik-semantik tema anlayışı və janr, temada müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, predikasiya, referensiya, koheziya kimi bəzi dil hadisələrinin imkanlarını dəqiqləşdirə bilər;

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Tematik proqressiya (TP) probleminin tədqiqində növbəti mərhələ onun daha çox mətn sferasına daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Bununla bağlı olaraq son illərdə tematik proqressiyanın mətnlə bağlı bir çox aspektləri (mətnin məna təşkili, onun bağlılığı, əlaqə, münasi-

bət, rabitə və s.) V. Mateizusun, F.Daneşin, J.Firbasın, A.Veylin, P.Hartmanın, H.İzenberqin, Ç.Ralın, O.Laptevanın, İ.Raspopovun, V.Panfilovun, Q.Zolotovanın, İ.Qalperinin, N.Pospelovun, İ.Çernişevanın, K.Abdullayevin, Ə. Abdullayevin, M.Zəkiyevin, X.Canıbəyovun, Ə.Xəlilovun, Ə.Cavadovun, K.Vəliyevin, N.Abbasovanın, A. Məmmədovun, F.Əlizadənin, Z.Kərimovanın, R.Sibaqatovun və başqalarının araşdırmalarında özünə yer almışdır. Məhz bu alimlərin ideyalarına söykənən mətn nəzəriyyəsinin müasir inkişaf səviyyəsi bir işarə sistemi kimi mətnin yaranma mexanizminə və onun anlaşılması problemlərinə prinsipial olaraq yeni münasibət bəsləməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat işinin obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir linqvistikada mühüm problemlərdən sayılan mətnin əmələ gəlməsi problemləri, predmetini isə ingilis dili materiallarının əsasında mətnin əmələ gəlməsində tematik progressiyanın imkanlarının təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dili mətnlərinin düzəlməsində tematik progressiyanın imkanlarını müəyyənləşdirib dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi ön plana çəkilmişdir:

- dil sistemində tematik progressiyanın (TP) yerini aydınlaşdırmaq;
- tematik progressiyanın tədqiqat metodlarını təyin etmək;
- mətn strukturunda tematik progressiyanın yeri və rolunu təyin etmək;
- tematik progressiyanın mətnyaratma imkanlarını üzə çıxarmaq;
- sözləmlər arasında sintaqmatik və paradiqmatik münasibətləri təyin etmək, sözləmlərin aktuallaşma prosesinin əsas mahiyyətini açmaq;
- mətnin müəyyənləşdirilməsində onun komponentlərinin qarşılıqlı bağlılığını öyrənmək;
- anaforik və kataforik münasibətləri aşkar edərək anaforik və kataforik əvəzliliklərin mətnüzəltmədəki rolunu dəqiqləşdirmək;
- mətnin düzəlməsində tema və remanın rolunu müəyyən etmək;
- tema və remada retrospektiv adlandırmanı aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın metodları və mənbələri. Dissertasiya sinxron təhlil əsasında yazılmışdır. Əsər yazılarkən dil haqqında ən doğru təlim və sintaktik semantika haqqındakı tədqiqatlar əsas götürülmüş, təsvir, izah və şərh metodlarından istifadə edilmişdir. Mətnlərin şərhində struktur-semantik və funksional sintaktik metod faydalı olmuşdur. Əsərin yazılmasında TP deyilən

metoddan da geniş istifadə olunmuşdur. Bu metodla aparılan təhlil frazadan yüksək vahidlərin fikri (məna) üzvlənməsini, onun kommunikativ mahiyyətini və onların təbiətini başa düşməyə imkan verir.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Tədqiqatın əsasını müasir ingilis dilində tematik proqressiyaya xas olan morfoloji, sintaktik, semantik və praqmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərin mətn-diskurs səviyyəsində araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq ingilis dilinin materialları əsasında tematik proqressiya məsələsinə mətnin ümumi kateqoriyası fonunda baxılmış, onun yeri, mövqeyi, mətnin özünü müəyyənləşdirən amillər, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik münasibətlər, mətnin ayrılmaz əlaməti olan bağlılıq, onların qarşılıqlı əlaqəsi və iyerarxiyası, “tematik proqressiya”-nın inkişafı, “tematik zəncir”-lərin kompozisiya quruluşu, komponentlər arasında olan məna əlaqələri, bütövlükdə mətni əmələ gətirən aktual üzvlənmə vasitələri kompleks halda öyrənilmiş, bəzi mühüm elmi yeniliklər meydana çıxarılmışdır. Həmçinin dissertasiyada, ilk dəfə olaraq mətn, məna və anlama ilə bağlı problemlər yeni baxımdan araşdırılaraq dil nəzəriyyəsi üçün mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir. Həmin elmi nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- mətnin anlama modellərinin (ssenarilərin) birbaşa və vasitəli referensiyaya münasibətinin ayırd edilməsi;
- mətnin məna strukturunun anlama ssenarilərindən yaranması mexanizminin açılışı, mətnin anlama sisteminin əsasında dayanan formal kateqoriyaların aşkar edilməsi vasitəsilə mətnin başa düşülməsi;
- mətnin semantikasının mətnin resipientinin analitik əqli fəaliyyətinin nəticəsi kimi interpretasiya edilməsi;
- mətnin onu təşkil edən sözlərin mənalarının cəmi kimi deyil, fərdin yaratdığı nitq qurumları kimi şərh olunması.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat, mətni anlamamanın kommunikativ-koqnitiv xüsusiyyətlərini və bu prosesdə tematik proqressiyanın rolunun aşkar edilməsi əsasında bəzi aşağıdakı nəzəri müddəalara aydınlıq gətirmək məqsədi daşıyır.

- mətnin xarici və daxili komponentlərinin ayırd edilməsi
- mətnin situasiya parametrləri ilə şərtlənən parametrlərinin seçilməsi və tematik proqressiya hadisəsi;
- mətnin semantikasında idraki-koqnitiv və kommunikativ aspektlərin mövcudluğunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması;

- mətnin idraki–koqnitiv və kommunikativ aspektləri arasındakı qırılmaz bağlılığın, onlar arasındakı müxtəlif növ qarşılıqlı münasibətlərin qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi;

- mətnin semantik strukturunun müxtəlif dil daşıyıcılarının şüurunda inikasının üst-üstə düşmədiyini nəzərə almaqla, dil vahidlərinin semantikasında müxtəlif komponentlərin – həm dil daşıyıcılarının əksəriyyəti tərəfindən dərk edilənlərin, həm də az dərəcədə ümumi olanların müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı göstərilən məsələlərin həlli prosesində tətbiq oluna bilər:

- ənənəvi olaraq istifadə edilən kontekslərin təhlili və statistik üsullarla yanaşı, öyrənilən dil vasitələrinin semantikasında kommunikativ aspektlərin strukturunun təyini üçün funksional-qrammatik axtarışlarda;

- dili mənimsəmiş şəxsin təsviri və fərdi dil sisteminin inkişafı ilə əlaqədar araşdırmalarda;

- dilçilər, psixoloqlar üçün mətnin yaradılması texnikasının, təşkili mexanizminin açıqlanması və həmçinin tərcümələr üçün mətnin ekvivalentliyi meyarının təyin edilməsi zamanı;

- mətnyaratmada tematik proqressiyanın potensialının tutuşdurma-qarşılaşdırma metodu ilə araşdırılması, ələlxüsus, ümumi dilçilikdə qaranlıq qalan bəzi mühüm məsələlərə yenidən baxılması zamanı.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar. Dissertasiyanın aşağıdakı müddəaları müdafiəyə təqdim edilir:

- mətn kommunikasiya və idrak fəaliyyəti aktı kimi nəzərdən keçirildiyindən burada koqnitiv aspektlər və tematik proqressiyanın problemləri vacib tərəflərdən sayılırlar;

- mətni anlamda fərqləndirici əlamət modellər - ssenarilərdir. Mətnə anlama modelləri tematik proqressiyaya münasibətdə özlərinin səthi strukturlarında spesifik xarakterə malik olub, mətnin bütün sahələrini əhatə edirlər.

- mətnin qavranılmasının tanınması, səthi strukturların psixo-lingvistik kontekslərinin istifadəsini və tematik proqressiyanın nəzərə alınmasını tələb edir;

- anlamanın dərinliyi struktur propozisiya kimi nəzərdən keçirilir. Oxucu baxımından propozisiyanın mövzusu müqayisə vasitəsi kimi, rema isə - appersepsiyanın anlayış aparatı kimi özünü büruzə verir. Müəllifin

nöqteyi - nəzərinə görə, mövzu və remanın yerləri dəyişir, dünyanın mənzərəsindən olan dil anlayışı müvafiq şəkildə mövzuya, müqayisə vasitəsi ilə remaya çevrilir;

- oxucu tərəfindən modellərin tanınması birmənalı deyildir, çünki ap-
persepsiya ciddi olaraq istiqamətləndiyindən, hətta eyni bir oxucu üçün
mətnin müxtəlif oxunuşlarında mənanın qavranılması müxtəlif cür ola-
 bilər;

- mətnlərdə tematik progressiya ən azı üç aspektdən: fiziki, sosial-
kommunikativ və koqnitiv aspektlərdən təşkil olunmuş tam kimi nəzərdən
 keçirilir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universite-
tinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın
başlıca müddəaları və əsas nəticələri respublika, beynəlxalq əhəmiyyətli el-
mi-praktiki konfranslarda məruzə edilmiş və AAK tərəfindən tövsiyə olu-
nan elmi jurnallarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə
edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və pred-
meti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, ma-
terial və metodları, işin fərziyyəsi, müdafiəyə təqdim olunan əsas müd-
dəalar, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “*Mətnin koqnitiv aspektləri və tematik progressiyanın
nəzəri əsasları*” adlı birinci fəslə 5 yarımfəsildən ibarətdir.

Bu fəslin “*Tematik progressiya nəzəriyyəsinin tədqiqi tarixindən*” adla-
nan birinci yarımfəslində müəllif tematik progressiyanın struktur deyil, se-
mantik bir hadisə olduğundan tədqiqat obyektini sayılan digər parametrlərdən
çox fərqləndirir. O, göstərir ki, semantik tədqiqatın bir istiqaməti temanın
istinad mənbələrinin mücərrəd leksik-semantik kateqoriyalarına əsasən,
(məsələn, iştirakçılar, hadisələr, konkret və mücərrəd isimlər və s.) təsnif
etməkdirsə¹, digər istiqaməti onun mətndə müəyyənlanmış xüsusi leksik
qruplarının üzvlüyünə əsaslanan təsnifatdır.²

¹ Abdullayev Ə.Ə. Aktual Üzvlənmə və mətn. Bakı: Khazar University Press, 1998, 198 s.

² Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri, Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 345 s.

Daha sonra iddiaçı “tema” və “tematik proqressiya” anlayışlarını təhlil edir və aydın olur ki, temanın M.Halidey variantının ardıcılıları üçün məhz P.Frayzin¹ “inkışaf metodu” (İM) adlandırdığı tematik proqressiya modellərinin mövcudluğu “tema” anlayışının doğruluğunun, yəni bayağı olmadığının başlıca sübutudur. “Tema” anlayışının doğruluğunun bariz bir nümunəsi kimi belə bir faktı da göstərmək olar ki, bu məktəbin ardıcılıları mütəmadi olaraq P.Frayza istinad etmişlər. Hətta M.Halidey özünün bibliografiyasında və tematik quruluşun tətbiqinə dair məqaləsində bu mövzuya xüsusi yer ayırmışdır.

Neçə illərdir ki, koqnitiv təlim nəzəriyyəsində ən vacib məsələlərdən biri də insan yaddaşında baş verən proseslərin ayrılmaz qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin dil məlumatlarının yaranma mexanizmi və başa düşülməsinin aydınlaşdırılması ideyası olmuşdur. Doğrudan da, hər hansı yeni vəziyyətin anlaşılması, hər şeydən əvvəl, yaddaşda ona yaxın, bir az oxşar olan məqamı tapmağa gətirib çıxarır. Biz yeni məlumatları təhlil etmək, qavramaq üçün artıq yaddaşımızda əvvəllər toplanmış təcrübəyə müraciət etməli oluruq. Beləliklə, əlaqəli mətnin başa düşülməsinin dinamik aspektini araşdırmağa, anlama prosesinin strateji təbiətini öyrənməyə, bu prosesdə tematik proqressiyanın imkanlarının tədqiqinə bir ehtiyac hiss olunur.

Bu imkanlardan ən mühümü bağlılıq məsələsidir. Belə ki, bağlılıq mətnin əsas əlamətidir, məhz bağlılığın və onun müxtəlif tiplərinin (semantik, sintaktik, məntiqi, xətti və qlobal bağlılıqdır), tematik proqressiya (TP) və onun mətn sintaksisində yeri, mövqeyi, təzahürü kimi məsələlərin dəqiq öyrənilməsi, müəyyən edilməsi qeyd edilən problemlərin hərtərəfli tədqiqinə zəmin yaratmış olur.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım fəslində “*Tematik və rematik proqressiya*” adlanır. Burada qeyd edilir ki, mətndə cümlələrin strukturunun ardıcılığını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri tematik və rematik elementlərin korrelyasiyasıdır. Məhz buna əsaslanaraq N.Enkvist TP haqqındakı tədqiqatında temada istinad nümunələrinin remadakı istinad nümunələrinə üstün gəlməsi ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Bununla yanaşı, o, rema nümunələrinin mövcudluq ehtimalını qəbul edərək F.Daneşlə müqayisədə daha münasib bir təsnifat irəli sürmüşdür².

¹ Fries, P.H. A personal view of Theme In Ghadessy, M. (ed.) Thematic Development in English Texts. London: Pinter, 1995, pp. 1-19

² N.Enkvist, N.E. “Theme Dynamics” and style: an experiment // Studia Anglica Posnaniensia, 1974, 5, pp. 127-135

F.Daneşin¹ və N.Enkvistin TP taksonimiyasının müqayisəsi

Əlaqə	F.Daneşin terminləri	N.Enkvistin terminləri
T1 = T2	Ardıcıl	tema təkrarlanması
R1 = T2	Düzxətli	tema proqressiyası
R1 = R2	?	rema təkrarlanması
T1 = R2	?	rema proqressiyası

N.Enkvist də həmçinin rema nümunələrinin sayını müəyyənləşdirmişdi, lakin həmin dövrdə tema nümunələri tapılmadığına görə bu tədqiqat tema anlayışından kənarında aparılmışdı. 15 mətn nümunəsinin ikisində o aşkar etmişdi ki, indi bizim rematik proqressiyanın yarımqrupu adlandırma biləcəyimiz “rema təkrarlanması” (R2=R1) düzxətli TP-dən daha çox işlənir, lakin ardıcıl TP-nin işlənmə tezliyinə çatmır. N.Enkvist qeyd edirdi ki, bu cür ikiləşmənin qarşısını almağın bir yolu tərsinə, yəni soldan sağa doğru deyil, sağdan sola doğru istiqamətlənmiş halda təhlil aparmaq ola bilər.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü yarımfəslisi “*Tematik proqressiya və ritorik üslub*” adlanır. Burada müəllif göstərir ki, N.Enkvist tematik proqressiyanın növlərini tədqiq edərkən öz tədqiqatlarında müxtəlif ədəbi və elmi mətnlərdən 15100 cümlə nümunəsinə yer verərək, bu zaman iki başlıca üslub yarımqrupunun xarakteristikasını vermişdir. Ardıcıl TP-nin düzxətli TP üzərində üstünlük təşkil etdiyi “statik” (sabit) üslub və düzxətli TP-nin ardıcıl TP üzərində üstünlük təşkil etdiyi “dinamik” (dəyişkən) üslub. N.Enkvist fərz edir ki, yalnız bir proqressiya növünün mövcud olduğu mətnlər yarımçıq xarakter daşıya bilər və sabit təkrarlanma və dinamik proqressiyanın müəyyən dərəcədə iştirakı, təyin olunmuş sərhədlər çərçivəsində anlaşılıq mətnqurmanın bir şərti hesab oluna bilər.²

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü yarımfəslisi “*Tema və rema sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi*”-nə həsr edilmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, tematik proqressiyanın təhlili üçün leksik mənə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. *It* və *There*-nin işarə olunmamış subyekt kimi işləndiyi cümlələr və nəzərdə canlandırılan temalar tematik proqressiyanın tədqiqi üçün müəyyən çətinliklər yaradır. P.Frayzın tematik *It* və *There*-nin şəxssiz formada işlətdiyi nümunələrə əsaslanaraq, o, belə bir nəticəyə gəlir

¹ Danes, F. Functional Sentence Perspective and the organization of the text / F.Danes (ed.), Papers on Functional Sentence Perspective. The Hague: Mouton, 1974, pp.217.

² N.Enkvist, N.E. “Theme Dynamics” and style: an experiment // Studia Anglica Posnaniensia, 1974, 5, pp. 127-135

ki, xəbərdən sonra gələn ilk leksik elementi nəzərdə canlandırılan temalara daxil etmək olar. Bu bəzi hallarda Tema-Rema sərhəddinin sağa doğru dəyişməsinə səbəb olur:

1. Eqzistensial “there” teması

There was no reason for this man to have chosen the get rich quick attitude, at least not in my mind.

Otherwise, there might have been a riot.

2. Ekstrapozalı “it” Teması

It is regrettable that London's Labour activists have been offered so flawed a field.

Therefore, it is crucial for businessperson to make decisions as accurate a possible.

Bu nümunələr ancaq özündən əvvəl hər hansı bir izahedici elementin olmadığı hallarda Tema kimi qəbul olunmuşdur. Məs:

Öndən əlavəli tema

Without unity, there will be no stability

Budaq cümlə teması

Before any conclusion can be derived, it is better for us to view the advantages and the drawbacks of each “style” as I would call it.

Dissertasiyanın birinci fəslinin beşinci yarımfəslə “Tematik progressiyanın növləri” adlanır.

Burada əsaslı mətnin geniş xarakteristikasına nəzər salsaq, maraqlı bir faktı aşkar edirik ki, yazıcıların 2/3-si bütün yarımqruplarda düzəltmə temalardan istifadə etmişlər, məkan temaları əvvəlki iki cümləyə istinad etmiş vahidlərə aid olmur. Bu izahı iki səbəbdən ümumiləşdirmək olmur. Birinci səbəb budur ki, TP-nin əsaslı mətnlərdə müqayisəli tədqiqinə dair az sayda rəqəmlər mövcuddur və digər janrlarla bağlı çox az miqdarda tədqiqat işi həyata keçirilmişdir. Cari rəqəmlər Maurenin təqdim etdiyi rəqəmlərlə üst-üstə düşür, o, NES elmi məqalələrində daha az düzəltmə temanın işləndiyini aşkarlamışdır və onları “Əsaslanmamış” adlandıraraq NNES məqalələrinə müvafiq saymamışdır: bununla belə, Mauranenin təhlilində tekstual temalar ardıcıl və düzxətli kimi qəbul olunmuşdur və onun göstəriciləri müqayisə üçün müvafiq sayılmır. Lakin cari rəqəmlər daha çox Haves və Tomasın (1996; 1997) göstəricilərinə uyğun gəlir. Onlar müəyyən etmişdir ki, düzəltmə TP Times qəzetinin baş məqalələri üçün daha xarakterik TP növüdür və bu da mütəxəssis yarımqrupunda düzəltmə TP-nin göstəricilərinə uyğun gəlir. Onlar, həmçinin, müəyyən etmişlər ki, düzəltmə TP-nin *advanced* səviyyəli öyrənilər tərəfindən işlənmə tezliyi 33.5%-dir, bu da öz növbəsində NNES yarımqrupu üzrə 39%-ə çatır. Bu göstərici aşağı səviyyə

yəli dil öyrənciləri üçün olan rəqəmlərdən kifayət qədər yüksəkdir, lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu, müəyyənlanmış yazı işarələrinin təbiətinin və öyrəncilərin bacarığının göstəricisi ola bilər.¹

İkinci səbəb də budur ki, temanın düzəltmə kimi xarakterizə olunması o deməkdir ki, Tema mətnə tam yeni bir anlayış daxil edir və ya diqqəti mətnə daha əvvəl istinad olunmuş bir vahidə yönəldir.

P.Frayza əsaslanaraq irəli sürüləcək fərziyələrdən biri “qeyd olunmuş” temanın məqsədi ilə bağlıdır, burada göz qabağında olan temalar qrammatik subyekt, məs: birləşmələr, beta budaq cümlələri olmaqdan daha çox cümlə elementləri kimi çıxış edir. P.Frayz² fərz edir ki, subyekt “İM”-la uzlaşmır, qeyd olunmuş və olunmamış temalar oxşar xarakterlidir. Öz fərziyyəsinə o, ziddiyyətli İM-nun işləndiyi abzas nümunəsindən yararlanaraq və “məlumat quruluşunu sistemativ olaraq cümlə komponentlərinə dağıdaraq” sübut edir. O, öz fikirlərini bu cür şərh edir ki, oxucularda əsl mətn “məntiqli və ağılabatan” təəssüratı oyadırsa, dəyişmiş versiyasının oxucularına bu mətn “bir neçə müxtəlif abzasa aid ideyalara malik dağıdılmış” yazı toplusu təəssüratı yaradır. P.Frayzın əsas müddəası bundan ibarətdir ki, iki abzasdakı cümlələr eyni məlumatın daşıyıcıları olmasına və bir-birini izləməsinə baxmayaraq, dinləyici İM abzasını daha rahat qavraya və şərh edə bilər.

Bu arqumentin məntiqi bir nəticəsi bu ola bilər ki, qeyd olunmuş temanı yaratmağa həvəs yaradan faktlardan biri İM-nu, yaxud Ardıcıl TP-ni qorumaq ola bilər. Əslində, C.Martin³ (144:442) eyni mətndən bəhrələnərək iddia edir ki, bu, mətnin inkişaf üsulunun mənbəyi kimi qeyd olunmuş temaların əhəmiyyətini işıqlandırır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə *“Temada müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik”* problemlərinə həsr edilmişdir. Müəllif burada qeyd edir ki, nəzəri olaraq tematik və digər diskurs hadisələrinin başvermə ardıcılığını araşdırmaq temanın funksiyasına və ya mənasına dair mütamadi səbəblərdən “yaxa qurtarmağın” adı bir üsuludur. M.Halideyin “teması” – danışanın başlanğıc nöqtəsidir, “bu da öz növbəsində tema və məlumun qeyd olunmamış əlaqədə olması fikrinə əsaslanır” iddiasını yoxlamağın yollarından biri də mətn

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik, dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, 1979, 208 s.

² Fries, P.H. On the status of Theme in English: arguments from discourse / Forum Linguisticum, 1981/1983, 6/1, pp. 1-38 [Reprinted in Petöfi, J.S. and E.Sozer (eds.), Micro and macro connexity of texts (pp. 116-152). Hamburg: Buske.]

³ Martin, J.R. More than what the message is about: English Theme / In Ghadessy, M. (ed.). Thematic Development in English Texts. London: Pinter, 1995, pp. 223-258

cümlələrindəki tema və rema boşluqlarında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik hallarının nisbi müqayisə edilməsidir.

İnkişaf metodunun (İM) və tematik progressiya nəzəriyyəsinin ümumilikdə temada müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik göstəricilərinin nisbi işlənməsinə dair hansı ehtimalların irəli sürüləcəyini qeyd etməzdən əvvəl, müəyyənlik və diskurs arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirmək yerinə düşər. Burada müəyyənliyin mənasına dair fikir yürütmək tələbatı yaranır. Dilçilikdə, həmçinin də psixo-lingvistikada bu mövzu üzrə müxtəlif cür ədəbiyyat külliyyatı mövcuddur. İlk öncə, müəyyənlik barədə danışdıqda T.Givona əsaslanaraq, “danışanı istinadı tanınan, yaxud qəbul olunan olduğunu qəbul etdikdə, onu müəyyənlik kimi kodlaşdırırlar”, o həmçinin, iddia edir ki, istinad “dinləyicinin beynindəki daha əvvəl mövcud olan bəzi əqli quruluşun” köməyi ilə də bərpa oluna bilər.

Temanın müəyyənlik - qeyri-müəyyənlik ilə əlaqəsinə yenidən baxsaq, bunu görürük ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ən azından müəyyən dərəcədə diskurs statusunun qrammatikləşdirilməsi hesab olunur. Belə ki, bu halda müəyyənlik diskurs - *məlum* etibarilə, qeyri-müəyyənlik isə diskurs – *yeni* etibarilə xarakterizə olunur. Bunu danışanın diskursun TP sxematikləşdirilməsi fikri ilə uzlaşdırarsaq, məlum olur ki, danışanın gəldiyi nəticə aşağıdakı kimi ifadə olunur: əlaqəlilik və nəticədə anlamı təmin etmək üçün mətn cümlələri diskursda daha əvvəl işlənmiş hər hansısa bir vahidə, məs: diskurs - məlum vahidinə istinad etməlidir. F.Daneş bu vahidi tema adlandırır (M.Halideyin əksinə olaraq, temanın cümlənin əvvəlində gəlməsi fikrini qəbul etmir). İndi həm F.Daneş, həm də T.Givon M.Halideyin temalarının cümlənin əvvəlində gəlməsinin mütləqliyi doktrinasını qəbul etməyə məcburdur. Bununla belə, bu doktrinanın nə dərəcədə özünü doğrultmasını yoxlamağın yollarından biri (a) cümlənin əvvəlində (M.Halidey teması) və (b) onun davamı sayılan qeyri-başlanğıc pozisiyada (M.Halidey reması) müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik nisbi distribyasını ölçməkdir. Tərifə əsasən, D-temasının diskurs-məlum olması və dinləyici-məlum və yaxud diskurs-məlum istinadları üçün müəyyənliyin bir göstərici olmasını nəzərə alsaq, M.Halideyin bu nəzəriyyəsini qəbul edərək, rema ilə müqayisədə temada daha çox müəyyənlik göstəricilərinə rast gələ bilərik.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “*Dilçilikdə mətn-diskurs münasibətləri*”-nə həsr edilmiş və dörd yarım fəsildən ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci yarım fəslə “Tema və remada progressiya” adlanır.

Burada müəllif tərəfindən göstərilir ki, XX əsrin sonlarında lingvistikada funksionalizmin meydana gəlməsi ilə mətnin formalaşmasına və başa düşülməsinə, o cümlədən diskursa maraq artmışdır. Bildiyimiz kimi, mət-

nin linqvistik təhlilinə dair istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə aparılan tədqiqatlarda dilçilər əsas diqqətlərini mətnin daxili quruluşuna yönəltməkdən, onun intonativ xüsusiyyətlərinə az diqqət yetirmişlər. XIX əsrdə linqvistlər yazılı dil ilə şifahi dilin transkripsiyasının eyni olmadığını öyrəndikdə, 70-ci illərdən başlayaraq şifahi və yazılı diskursu dilin mövcudluğunun alternativini kimi müqayisə etməyə başladılar. Məhz bu andan başlayaraq, şifahi və yazılı diskurs prosesləri üçün informasiya kanalındakı *fərqlər* mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Bu fərqin *birincisi* ondan ibarətdir ki, şifahi diskursun yaranması və anlaşılması sinxron formada baş verir, yazılı diskursunki isə sinxron deyil. Bununla yanaşı, yazının yazılma sürəti şifahi nitqin sürətindən 10 dəfə aşıdır, oxunun sürəti danışığın sürətindən bir qədər yüksəkdir. Nəticə etibarilə, şifahi diskurs müəyyən parçalara malik olub, intonasiya vahidləri ilə formalaşan zərbələrlə törəyir, bir-birindən fasilələrlə ayrılır, nisbi bitkinlik intonasiyasına malikdir və adətən sadə cümlələrlə, yaxud sintaqmlarla uyğun gəlir. Yazılı diskursda isə, sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrdə və onlardan daha böyük digər konstruksiya və birləşmələrdə inteqrasiyası baş verir.

Şifahi və yazılı diskurs arasında *ikinci* fərq informasiya kanalında olan fərqdır, yəni danışanla dinləyənin arasında zaman və məkan baxımından əlaqədə olması fərqidir. Yazılı diskursda belə əlaqənin norması yoxdur. Odur ki, insanlar yazıya, yazılı diskursa can atmırlar. Şifahi diskursda nəticə etibarilə danışan və dinləyən situasiyaya cəlb olunurlar ki, bu da birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin işlənməsində öz əksini tapır. Bu da danışanın və dinləyənin təfəkkür prosesini və emosiyasını, habelə onların jestlərini və digər qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etdiyini göstərir. Bunun əksinə olaraq, yazılı diskursda danışan və müraciət olunan şəxslər diskursda təsvir olunan informasiyadan kənarlaşdırılır. Məsələn, məqalə müəllifi elmi eksperimenti təsvir edərkən cümləni belə yazır: «bu hadisə yalnız bir dəfə müşahidə edildi». Ancaq şifahi təsvirdə müəllif çox ehtimal ki, belə deyə bilər: «Mən bu hadisəni yalnız bir dəfə müşahidə etdim».

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, mətn-diskurs münasibətlərinin görünməndə dilçilər arasında ümumi bir fikir birliyi olmasa da, müəllif diskursa danışmaq, ünsiyyət prosesi kimi, mətnə isə prosesin yazıya alınmış nəticəsi kimi baxır.

Yarımfəsillərdən digər biri də, "*Tema və remada retrospektiv adlandırma*"-ya həsr edilmişdir. Bildiyimiz kimi, mətnlərin semantik istinadlarında dəyişkən elementlərdən biri mətnin özünə istinad etmə dərəcəsidir. Buna müvafiq olaraq ən çox əsaslı mətnlər yüksək göstəriciyə malikdirlər. Mətn-

lərin özlərinə istinad etməsi yollarından biri mətn birləşdiricilərinin – *however, therefore, furthermore* (bununla belə, nəticədə, bundan əlavə) kimi vahidlər birləşməsinin işlədilməsidir. Bu vahidlər üçün hələ geniş surətdə qəbul olunmuş termin yoxdur: Fransis tərəfindən işlənmiş termin anaforik isim adlandırılmışdır, yaxud diskurs adlandırılması kimi irəli sürülmüşdür.

G.Fransisə görə adlandırma, nominal qruplarla genişlənmiş leksik əlaqənin bir növü olub, diskurs yaratmasının ən başlıca yollarından biridir.¹ Adlandırma özünəməxsus xarakter daşımır və yüksək dərəcədə kontekstdən asılı olur. Adlandırmanın iki əsas qrupu var: retrospektiv, yaxud anaforik və advance, yaxud kataforik.

Retrospektiv adlandırma funksiyası diskursda qısaca şərh olunur. Onun üçün əsas meyar ondan ibarətdir ki, o, yalnız bir nominal qrupa istinad etmir. Eyni zamanda, əvvəldə işlənmiş hər hansısa bir element ya təkrar olunur, ya da onun sinonimi işlənir. Retrospektiv adlandırma (RA) funksiyasının təşkilində məzmunun dəyişilməsi, yaxud məzmundaxili dəyişikliyə diqqət yetirilir, eyni zamanda, verilmiş çərçivə daxilində yeni məlumatı yerləşdirərək ardıcılığı qoruyur. G.Fransis zənn edir ki, RA-ların əsas ismi elementi budaq cümlədəki məlum informasiya kimi təqdim olunur.

Retrospektiv adlandırma cümlənin remasında yox, səciyyəvi olaraq təmasında işlədilir. RA-lar qapalı sinif olmadığı üçün onların 40.000 söz qrupunda tanınması yüksək miqdarda vaxt və səy tələb edir. G.Fransis qeyd edir ki, RA-ların əsas ismi elementi, demək olar ki, həmişə xüsusi təyinedicilərdən – *the, this, that, such* və s.-dən sonra işlənir O, həmçinin, müəyyən edir ki, RA-lar bəzən onun “mətn təyinediciləri” adlandırdığı elementləri də öz tərkibində birləşdirə bilər və bu da RA-ların təşkiledici roluna onları sıralamaqda birbaşa təsir edir. Bu növ təyinedicilərə *same, similar, different, next, further, other, another, first, second* və digərləri aiddirlər.

M.Halideyin, təyinediciləri nominal qrupun başlıca göstəriciləri adlandırmasına baxmayaraq, G.Fransisin tədqiqatında onun bu cür qapalı qrup vahidlərini özünün “adlandırma” ümumi qrupuna daxil edəcəyi fikri öz əksini tapmır. Bununla belə, bu tədqiqatın əsas marağı məndaxili bütün ardıcılıq əlaqələrinin tema-rema sistemi ilə əlaqəsinə yönəldiyindən nominal qrupun əsas elementləri kimi çıxış edən təyinedicilər RA-lar kimi qəbul olunmuşdur.

¹ Francis, G. Labelling discourse: an aspect of nominal-group lexical cohesion / M. Coulthard (ed.). Advances in written text analysis. London: Routledge, 1994, pp. 127.

G. Fransisin iddia etdiyi kimi, adlandırma prosesində zaman budaq cümlənin fakta çevrilməsinə baxmayaraq, çevrilmə hadisəsi adlandırılan cümlənin daxilində həyata keçir. Bu cür çevrilmələr qrammatik metafora daxilində daha geniş hadisənin mövcudluğunu sübuta yetirir və C.Martin bunu məlumatın tema, yaxud yeni kimi qurulmasının ən parlaq üsulu kimi şərh edir. Yazının bu növündə qrammatik metaforanın çoxluq təşkil etdiyini iddia edərək, o, nümunələrlə əvvəlki remalarda irəli sürülmüş məlumatın birləşdirilməsi üçün qrammatik metaforadan necə istifadə olunduğunu izah edir:

a. *Between 1937 and 1945 the value of industrial production almost doubled.*

b. *This increase was faster than otherwise {without World War II} would have occurred.*

c. *The momentum was maintained in the post-war years.*

Faktiki olaraq belə məlum olur ki, təkcə əvvəlki cümlələrin reması deyil, həm də bütün cümlələr burada cəmləşir və C.Martinin qrammatik metaforaları burada G.Fransisin RA-ları kimi çıxış edir. C.Martinin qrammatik adlandırdığı digər vahidlər eyni abzasda (rematik olaraq) yeni məlumat kimi çıxış edirlər, məs:

The war had also revealed inadequacies in Australia's scientific and research capabilities. After the war strenuous efforts were made to improve these.

Bunlar retrospektiv vahidlər sayılırlar və RA-larda olduğu kimi, əvvəlki diskursun budaq cümləsini, yaxud daha böyük seqmentini əvəz etmirlər. C.Martin onları daha geniş qrammatik əsaslarla qrammatik metafora kimi izah edir ki, bunlar da müvafiq olaraq fel kimi (*Australia could not do science and research very well in some ways*) qəbul olunan məfhumların nominallaşması kimi çıxış edirlər. Sonuncu mühakimə intuitivdir və onu empirik olaraq təhlil etmək çətindir. Xoşbəxtlikdən, G.Fransisin RA tərifi, qrammatik metafora anlayışının bu aspektini “bərkitmək”, yaxud işə salmaq üsullarından birini təklif edir. Bu metaforaların səciyyəvi olaraq temada işlədilməsinə olan empirik faktları tapmaq xüsusi maraq doğurur.

Yekunda onu deyə bilərik ki, bir tərəfdən NES (Native English Speaker) yazıcılarına nisbətən NNES (Non-Native English Speaker) yazıcıları M.Halideyin məlum – tema uyğunluğunu müşahidə etməkdə daha çox həvəs nümayiş etdirirlər. Daha ətraflı təhlildən məlum olur ki, bu tendensiyanın əsas səbəbi linqvistik bacarığın azlığıdır. Artıq deyilmişlə (*məlum*) deyiləcək (*yeni*) arasında əvəzliliklərdən istifadə etməklə əlaqə yaratmaq cəhdi temaməlum ardıcılığını yaradır. NES mətnlərindəki faktlar bizə belə deməyə

əsas verir ki, əgər bu yazıçılar qrammatik metaforaların nominallaşması məsələsində daha bacarıqlı olsalar, onlar cümlələri C.Martinin xüsusi olaraq vurğulamaq istədiyi xüsusi növ məlumat yığımına (tema-məlum uyğunluğu) faktiki cəhətdən daha az uyğunlaşardı.

Dissertasiyanın sonuncu yarımfəsləli "*Tematik progressiyanın diskursiyaratma imkanları*" adlanır.

Tematik progressiya (TP) probleminin tədqiqində növbəti mərhələ onun daha çox mətn sferasına daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Bununla bağlı olaraq son illərdə TP-nin mətnlə bağlı aspektləri (mətnin məna təşkili, onun struktur-cümlələr arasında bağlılığı, əlaqə, münasibət, rabitə və s.) nəzərdən keçirilmişdir. Lakin bu sahədə tədqiqatlar aparmış alimlərin bir çoxunun (məsələn, M.Halideyin və P.Frayzın) müraciət etmədiyi bir mövzunun, yəni budaq cümlənin üzərindən temanın imkanlarının araşdırılması məsələsinin hələ də tədqiq olunmamış aspektləri qalmaqdadır. Bununla bağlı olaraq, C.Teylor temanın formal kateqoriya olmaqdan daha çox semantik xarakterli olması fikrini irəli sürərək göstərirdi ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci cümlənin temasının işlənmə dairəsi ikinci cümləyə doğru genişlənmə bilər, məs: *After the concert we drove round to Alec's but Jim stayed back with Penny.*

Temanın açıq-aydın cümlə səviyyəli formal təhlili, "after the concert" ifadəsinin ikinci cümlə üçün tematik xarakterli olması faktını nəzərdən qaçırmır. Ortodoksal Halideyçilər qeyd olunmamış subyekt temalarının işləndiyi hallarda bu cür təhlillərə yol verirlər.

He roared in fury and () struggled with all his might.

Burada C.Martin zənn edir ki, mötərizələr "başə düşülən", yaxud ikinci cümlənin buraxılmış subyektinin göstəricisidir və "(buraxılmış) əsas tema" kimi qəbul olunur. Bu zaman buraxılmış temaların analoji olaraq qeyd olunmuş (qeyri-subyekt) temalar (məs: During the arrest) kimi təhlil olunacağı aydın deyil.

During the arrest he roared in fury and () struggled with all his might.

C.Teylor nümunəsində "after the concert" ifadəsində olduğu kimi, "Geniş sahə" temaları adlandıracağımız vahidin mövcudluğu, mətn analitiklərinə tema sahəsini təhlil etmək üçün asılı və ya sərbəst budaq cümlələrə deyil, tam cümləyə üstünlük vermək imkanı yaradır. Bununla belə, B.Duboisin göstərdiyi kimi bu cür ölçmələr geniş sahə problemini bütünlükdə həll etmir. Qeyd olunmuş həmin temaların sahə bazası üç sərbəst cümlədən artıq genişləndirilə bilər, məs:

In the first pair [of sentences], I want to talk about William and the team I am not making generalizations, but rather, am taking the person or

people as topic, and I am saying something about them on a specific occasion.

Burada C.Teylorun temanın quruluş yox, semantik xarakterli olması fikrinə dəstək olaraq belə bir faktı da qeyd etmək olar ki, situativ konstruksiyaların yaradılması prosesi bağlayıcılar, yaxud birləşdirici kimi xidmət edən budaq cümlənin işlədilməsi ilə məhdudlaşmır.

Aşağıdakı balaca mətn nümunələrində bütün [a] cümlələri (M.Halideyin qrammatik metafora nümunələrindən birinə uyğunlaşdırılıb), [b] cümlələrində müvəqqəti və məkan strukturu kimi “*the fifth day*” və “*the summit*” ifadələrini təyin edir:

[1] Yer = birləşdirici; Zaman = birləşdirici

[a] On the fifth day they were at the summit.

[b] They took photographs.

[2] Yer = iştirakçı (obyekt); Zaman = birləşdirici

[a] They reached the summit on the fifth day;

[b] They took photographs.

[3] Yer = birləşdirici Zaman = iştirakçı (subyekt);

[a] The fifth day found them at the summit.

[b] They took photographs.

[4] Yer = iştirakçı (subyekt); Zaman = birləşdirici

[a] The summit was reached on the fifth day.

[b] They took photographs.

Temanı strukturla eyniləşdirsək, belə görürük ki, diskurs teması hər cümlədə cümlə teması qarşılığını tələb etməyə bilər və özü də heç vaxt cümlə teması kimi cavablandırılmır.

P.Frayz belə bir fərziyyə irəli sürür ki, “mətnin empirik məzmunu, mətn daxilində quruluşun müxtəli ümumi elementləri ilə əlaqədə olur”. O, iddia edir ki, “bir kəs mətn daxilində quruluş elementinin birindən digərinə keçirsə, bu keçid budaq cümlə və cümlə kompleksinin temasında qeyd olunur.” O, həmçinin, qeyd edir ki, “budaq cümlələrin ilkin yerləşməsi diskurs qeydetmə funksiyasına malik ola bilər”. Daha sonra, o qeyd edir ki, budaq cümlə temasının empirik məzmununun, yaxud budaq cümlə temasının mövcudluğunun sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsində kafi göstərici olması aydınlaşmır və bu fərziyyəni araşdırmağa ehtiyac duyulur.¹

¹ Fries, P.H. On the status of Theme in English: arguments from discourse / Forum Linguisticum, 1981/1983, 6/1, pp. 1-38

Burada geniş tema sərhədinin təbiəti və işlənmə tezliyinə dair empirik tədqiqat bu fərziyyəni izah etməkdə köməyimizə gələ bilər. Bu tədqiqat sualları, məna və vəziyyət anlayışları, xüsusi olaraq da, budaq cümlələri və vəziyyət birləşdiricilərinin diskursdakı semantik sahə variasiyalarına dair müddəalarla əlaqəli olur:

- Qeyri-başlanğıc vəziyyət bağlayıcıları və budaq cümlələri sahə daxilində yalnız yerli xarakter daşıyırlar?

- Başlanğıc vəziyyət bağlayıcıları və budaq cümlələr sahə daxilində nə dərəcədə yerli xarakterdən üstün xüsusiyyətə malikdirlər?

Bundan sonra ləğvetmə məsələsi gəlir. C.Matizen növbəti müddəanı sübut etmək üçün P.Frayzdan sitat gətirir. Əgər o, ritorik olaraq dominant cümlədə işlənərsə, budaq cümlənin məlum tematik elementi, yaxud mürəkkəb cümlənin tematik budaq cümləsi “LƏĞV OLUNANA” qədər öz semantik sahəsini işlənməmiş olduğu qrammatik vahid sərhədindən xaricdə də genişləndirməyə meyillidir.

Bu müddəa aşağıdakı sualı doğurur:

- Hər hansısa bir vəziyyət strukturu (qeyd olunmuş tema) qeyri-başlanğıc vasitəsilə də ləğv oluna bilərmi? Məsələn, yuxarıda göstərilmiş “Jim” bioqrafiyasından götürülmüş hissə ilə aşağıda verilmiş IV seqmentin modifikasiyası uyğunlaşdırıla bilərmi?

While there he began working as music director at WONOFM.

He then taught highschool after that, was music director at WCRB-FM.

Yuxarıdakı sualları manual təhlil əsasında cavablandırmaq olar. Suallar dərəcələrinə uyğun olaraq iki aspektdən cavablandırıla bilər: a) Tematik sahənin genişliyi və cümlələrin sayı ilə ölçülür və b) ümumi materialda geniş tema sahəsinin işlənmə tezliyi.

Burada yaranmış problemlərdən biri, bu cür sərhədlərin qeyd olunmuş temalarını təyin etmək üçün fərqlənən meyarlardan istifadə etməkdir. İddiaçı öz tədqiqatında orfoqrafik abzas sərhədlərindən istifadə etməyi və qeyd olunmuş temaların mətn seqmenti sərhədləri ilə birgə işlənməsinə dair fərziyyəni tədqiq etməyi təklif edir. Bu fikir, belə bir konservativ ehtimal üzərində irəli sürülür ki, bütün mətn seqment sərhədləri abzas sərhədləri ola bilməyə də, əksər hallarda abzas sərhədləri mətn seqment sərhədləri kimi çıxış edə bilərlər.

Yuxarıda göstərilmiş üç sualla bağlı irəli sürülmüş bəzi məlumatları təhlil edərkən müəllif görür ki, qeyd olunmuş temalar cümlənin əvvəlində işləndiyi halda üç müxtəlif növ hadisə özünü biruzə vermişdir

- (i) yer bağlayıcıları
- (ii) vasitəsiz məqsəd budaq cümlələri

(iii) “Əgər” (şərt) budaq cümlələri

Bu zaman M.Halideyin “yer bağlayıcıları” adlandırdığı termin faktik olaraq yer və zaman göstəricilərini əhatə edir. Bu vahidləri daha asan tapmaq üçün müəllif yalnız yer bağlayıcılarını seçmişdir – *in, at, by, ago, then, here, now*. Eyni səbəbdən də, (ii) vahid üçün yalnız “in order to” sintaqmı ilə işlənən cümlələri, (iii) vahid üçün isə “if”-lə işlənən bütün cümlələri nəzərə almışdır.¹

Cari materialdan gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, tema əvvəlki bağlayıcıların sahəsinin ləğv olunmasından asılı deyildir. Bununla belə, bu sadəcə bağlılıqdır, məcburiyyət deyil, məsələn: “*In the 1920s In America*” mətnindən götürülmüş yuxarıdakı parçada olduğu kimi, bağlayıcılar rəmdə də ləğv oluna bilər.

“If” budaq cümlələrində sahənin genişliyini təyin etmək daha asandır. Şərt budaq cümləsinin ilkin olaraq işləndiyi cümlənin hüdudları sahəsindən kənara çıxması əsas felin modallığından və yaxud zamanından asılıdır. Məs:

[1] *If the individual is incarcerated whether for one hour or for a lifetime money will be lost on the cost of incarceration.*

[2] *This money may not come from the perpetrator of the crime but it will come from the individual’s family, friends and acquaintances in the form of tax dollars.*

[3] *As the number of criminals increases so to will the tax money needed to house these individuals.*

[4] *The moral aspect of crime for the criminal is also something to take into account.*

Görünür ki, [2] və [3] cümlələrindəki fellər [1] cümləsindəki “if” budaq cümləsinin irəli sürdüyü şərti qoruyub saxlayır və [4] cümləsindəki felin indiki zamanında işlənməsi və qeyri-modallığı şərti ləğv olunur. Qeyd edək ki, mövzunun dəyişməsi ləğvetməyə təsir etmir. [4] cümlənin dəyişmiş variantı aşağıdakı kimi səslənir:

[4a] *The moral aspect of crime will also be something to take into account.*

¹ M.Halidey, M.A.K. Some lexico-grammatical features of the Zero Population Growth text / Mann, W.C. and S.A. Thompson (eds.), Discourse Description: Diverse linguistic analyses of a fund-raising text, 1992, pp. 327-358

Burada, zamanın və modallığın davamlı olması əvvəldə qeyd olunmuş şərti qoruyub saxlamağa xidmət edir və verilmiş cümlənin kontekst mənası aşağıdakı kimi səslənə bilər:

[4b] If the individual is incarcerated, the moral aspect of crime will also be something to take into account.

Faktiki olaraq, əsas cümlədə modal felin işlənməməsi, situativ strukturun nəzərə alınmadığını göstərir: diskurs “improvement” məsələsindən uzaqlaşır (essenin digər mövzusunə keçir).

Ümumiyyətlə, təhlil olunmuş materiallardan belə bir fikir irəli sürmək olar ki, bütün mətn cümlələri üzərində təsirə malik olan “if” budaq cümlələrinin qeyd olunmamış vəziyyəti xarakterik olaraq tema ilə səciyyələnir. “If” budaq cümlələrində hər iki vəziyyətdə ləğv etmə daha çox temada başlandı və yalnız felin modallığına, yaxud zamana həvalə olunmur. “If” budaq cümlələrinin 80%-dən artığında cümlə tutumu bir cümlədən artıq olur. Yalnız bir rematik “if” budaq cümləsində birdən artıq cümlə tutumu mövcuddur, ilk iki cümlə aşağıdakı kimi səslənir:

[1] The other advantage of teamwork is that everybody will have good name if a project or work is properly done by them.

[2] They will be given fair assessment and grades.

Tədqiqatın əvvəlində verilmiş suallara qayıdırsanız, yuxarıdakı nümunələrə əsasən, cari tədqiqatın müddəalarından belə görünür ki:

1. Rematik vəziyyət bağlayıcıları mövqə baxımından yerli xarakter daşıyır, lakin rematik budaq cümlələr buna meyillidirlər.

2. Tematik və rematik vəziyyət bağlayıcıları və tematik budaq cümlələr adətən yerli xarakter daşıyırlar, lakin bəzi hallarda bu, daha uzun müddət davam edir.

3. Hər hansı bir bağlayıcının və ya budaq cümlənin tutum ləğvi ya temada, ya da remada baş verir, lakin səciyyəvi olaraq temada həyata keçir.

Ümumiyyətlə, belə görünür ki, müəyyən cümlə hissələrinin diskurs üzrə “geniş sahəsi” bu hissələrin temada işləndiyi nümunələrlə təsdiqlənir. Başqa sözlə desək, vəziyyət strukturunun “geniş sahəsi” onların tematikləşməsinin deyil, ideyaya əsaslanan məzmununun funksiyasıdır. Tema əvvəlki diskursun “geniş sahəli” ideyasına əsaslanan vahidlərin diskurs sahələrinin ləğvi üçün səciyyəvi məkan olmasa da, ləğv etmə qeyd olunmuş temaların vahidlərinin təsirinə məruz qalır (məs: ismi birləşmələrin və birləşdirici bağlayıcıların azaldılması). Yuxarıda göstərilənlər, belə deməyə əsas verir ki, diskursun nə başlanğıc, nə də son sərhəd vahidləri, “unit” ümumi ideyasına əsaslanan vahidli cümlələri şərh etməyə imkan yaratmasa da (vəziyyət, şərt, məqsəd) qeyd olunmuş tema quruluşu ilə müşayiət olunur.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir:

1. Tədqiqatdakı faktlar bunu da deməyə əsas verir ki, sintaktik cəhətdən qeyd olunmuş temalar sayılan birləşdirici və budaq cümlə temaları digər yazılı janrlara və şifahi janrlara nisbətən əsaslı nəsrə daha tez-tez işlənir. TP-nin kəmiyyətə işlənməsinə dair nəticə budur ki, əsaslı məndə ardıcıl tematik progressiya ən az işlənən növdür, düzəltmə tematik progressiyanın ən yüksək dərəcəsi akademik kontekstlərdə daha çox işlənir.

2. Eyni Tematik Progressiya növünün təkrarən işlənməsinə əsaslanan leksik-istinadlı modellər (P.Frayz bunu “İnkişaf Metodu” adlandırır) əsaslı nəsrə çox az işlənir.

3. Tematik progressiya və mürəkkəb tema arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi belə bir faktı üzə çıxarır ki, mətnlərdə daha çox düzəltmə ideyaya əsaslanan temaları tekstual və yaxud şəxslərarası temalarla birləşdirilir.

4. Tema və rema sahələrində retrospektiv adlandırma dərəcəsinin işlənməsinə dair müxtəlif janrlı mətnlər arasında müxtəliflik müşahidə olunur. Buna səbəb leksik baza çatışmazlığı və temada retrospektiv diskurs adlandırması kimi “this” əvəzliyinin həddən artıq çox işlənməsi ola bilər.

6. Budaq cümlə temalarını cəlb etmək üçün əsaslı mətnlərdə abzasın son cümlələrindən istifadə olunur. Bununla belə, bu tendensiya belə bir faktın epifenomeni ola bilər ki, abzasın son cümləsi budaq cümlələri özünə cəlb edir.

6. Tematikləşmə, həqiqətən də, əsaslı esse janrı ilə əlaqəlidir. Belə bir müddəə də mövcuddur ki, bu özünəməxsus proses həm yuxarı, həm də aşağı dərəcəli mətnlərdə (əsasən) esselərində daha geniş yayılıb. Tematik təhlil nəticə etibarilə, yazı keyfiyyətinin ölçülməsi, yaxud yazının qiymətləndirilməsi üçün vasitə olaraq özünü doğrultmur.

7. Əsaslı məndə birləşdirici bağlayıcı üçün tema məkanı yaradır: bütün yarımqruplar üzrə onlar remaya nisbətən temada dörd dəfə artıq işlənir. Belə görünür ki, əsaslı mətnlərdə tema modal bağlayıcılar üçün də məkan yaradır, lakin bu birləşdirici bağlayıcılarla eyni səviyyədə dayanmır.

9. Mətnlərdə retrospektiv adlandırma elementlərinə səciyyəvi olaraq temada rast gəlinir. Bütün temalar üçün Halideyin də dediyi kimi, bu müddəə qeyd olunmamış tema-məlum müvafiqliyinin bariz nümunəsidir. Funksiya baxımından prediksiya və retrospektiv adlandırma birləşdirici bağlayıcılarla əlaqəlidir. Onların birləşdirici bağlayıcılardan fərqi budur ki, onlar adətən baş cümlənin üzvləri kimi çıxış edir.

10. Həm prediksiya, həm retrospektiv adlandırma və həm də birləşdirici bağlayıcıların remadan daha çox temada işlənməsi faktı cümlə başlanğıcı

vəziyyəti və tekstual metafunksiya arasındakı əlaqənin təzahür formasıdır. Ən azından bu tədqiqatda ölçülmüş tema və remada nisbi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik göstəriciləri Halideyin tema nəzəriyyəsinə – temaların məlumatlarla qeyd olunmamış əlaqədə olması fikrini qəbul etmək üçün müəyyən dərəcədə əsas yaradır. Bu əsaslı mənlərdə temalar adətən yeni kimi çıxış edir və məlumatlara daha çox remada rast gəlinir. Bu yeniliklər əsaslı mənlərdə düzəltmə TP-nin ümumi yüksək səviyyəsi və RP-nin müxtəlif növlərinin mövcudluğu fikrinə münasib olaraq səslənir.

11. Əsaslı nəsrə daha mürəkkəb bir problem ondan ibarətdir ki, tema və remada yerləşməsindən asılı olmayaraq, bütün struktur növləri bərabər həcmdə diskurs tutumuna malikdirlər. Faktiki olaraq struktur tutumu açıq-aydın ləğv olunanadək ardıcıl diskursdan keçir. Ləğvolunmanın yol verildiyi hallarda, buna remadan daha çox temada rast gəlinir.

12. Tekstual bağlayıcılar, eləcə də prediksiya iştirakçıları və retrospektiv adlandırma kimi ləğvetmə quruluşunu əvvəlcədən təyin etmək mümkün deyil. Nəticədə, onlar özləri də prediktiv xarakter daşımır və növbəti struktur digər vasitələrdə ləğv oluna bilər. Eyni səbəbdən də, onları mətn quraşdırıcı kimi deyil, mətn yaradan kimi qəbul etmək daha məqsədəuyğundur.

Yuxarıda sadalananlar belə deməyə bir daha əsas verir ki, tema retrospektiv mətn yaratma funksiyalarının ən münasib məkanı sayıla bilər.

Mətn quruluşunun müstəqil modeli və diskurs sərhəd vahidlərinin yerləşdirilməsi prosesinin çatışmazlığı şəraitində tema və mümkün mətn sərhədi arasındakı əlaqəyə dair cari tədqiqat işi düşündürücü və əsaslı xarakter daşıyır.

Dissertasiya işinin məzmununu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Frazoloji intensivliyin mahiyyətinə Freym yanaşması / Verbal kommunikasiya texnologiyaları, 2-ci Beynəlxalq konfrans, Tbilisi, 21-22 oktyabr 2010, s.17.

2. Tematik proqressiya və semantik təhlil / ETI –ri üzrə konfransın materialları, ADIU, 2011, s. 126-127.

3. Dilçilikdə mətn-diskurs münasibətləri barədə mülahizələr // Elmi xəbərlər, ADU, 2016, №1, s. 51-55.

4. Tematik proqressiya(TP) probleminin öyrənilməsində yeni mərhələ // Dil və ədəbiyyat, ADU, 2016, №1, s. 37-42.

5. Tema və Remada retrospektiv adlandırma // Dil və ədəbiyyat, BDU, 2016, №1, s. 50-52.

6. Tematik proqressiyanın diskursyaratma imkanları // Filologiya məsələləri, AMEA, 2016, №1, s. 236-246.

7. Müasir dilçilikdə diskursun strukturu və onu təşkil edən əlaqə vasitələri // BDU-nun xəbərləri (Humanitar seriya), 2016, №1, s. 21-26.
8. New stage in the study of the problem of thematic progression // European Journal of Literature and Linguistics, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education. Vienna, 2016, №1, pp. 22-24.
9. Qoşulma əlaqəsi - sintaksisdə vacib ifadə vasitəsi kimi // Filologiya məsələləri, AMEA, 2016, №5, s. 166-170.
10. Müasir dilçilikdə diskursun strukturu və onu təşkil edən əlaqə vasitələri // Dil və ədəbiyyat, BDU, 2016, №2(98), s. 92-94.
11. Mətnyaratmada qoşulma əlaqəsindən istifadənin xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat, BDU, 2016, №4 (100), s. 92-94.
12. Considerations on text-discourse relations in linguistics / Наука в общественном диалоге: ценности, коммуникации, организация. 1-я Международная Научная конференция, Санкт-Петербург, Российская Федерация, 24-25апреля 2017 года, стр. 67-69.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРОГРЕССИЯ И АНАЛИЗ ТЕКСТА

(на материалах английского языка)

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется уровень изученности проблемы. Здесь также, определяются цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, научная новизна и научно-практическая значимость работы.

В первой главе диссертации, которая называется «Тематическая прогрессия» изучены некоторые теоретические аспекты развития «когнитивного» языкознания и ее исторические моменты, а также основные понятия, связанные с проблемами текстообразования, такие как, тематическая и рематическая прогрессии, а также риторический стиль.

Вторая глава полностью посвящается проблемам определенности и неопределенности в теме. В этой главе анализированы вопросы, связанные с лексико-семантическим определением темы и привнесены ясность проблеме жанра.

Третья глава называется «Тематическая прогрессия и дискурсообразование». Здесь рассматриваются практические вопросы, связанные с тематической и рематической прогрессии, а также проблемы тематической предикации. В отдельных параграфах рассматриваются и анализируются особенности ретроспективного именованя в теме и реме, а также широкие возможности тематической прогрессии в образовании дискурса.

В заключении обобщены важнейшие методологические и практические результаты исследования.

THE THEMATIC PROGRESSION AND ANALYSIS OF THE TEXT

(On English materials)

Summary

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, list of references and applications.

In the introduction, the relevance of the topic is substantiated and study level of problem is determined. Here are also defined goals and tasks of research, object and subject, scientific novelty and scientific practical significance of the work.

In the first chapter of paper which is called "Thematic Progression" some theoretical aspects of "cognitive" linguistic's development and its historical moments are studied as well as basic concepts related to the problems of the text creation such as thematic and rhematic progression and rhetorical style.

The second chapter is dedicated to the problem of definite and indefinite theme .In this chapter the questions related to lexico-semantic defining of theme are analyzed and brought clarity to the problems of genre.

The third chapter is called "Thematic Progression and Discourse Creation". Here is considered practical problems related to thematic and rhematic progression also problems of thematic prediction. The features of retrospective naming in theme and rheme are considered and analyzed in individual sections as well as wide possibilities of thematic progression in teaching discourse.

In conclusion, the most important methodological and practical results of research are generalized.

**«Elm və təhsil nəşriyyatı»
Sifariş №400**

Tiraj 100. Pulsuzdur

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙНУР ВАЛИАДДИН ГЫЗЫ МУРАДОВА

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРОГРЕССИЯ И АНАЛИЗ ТЕКСТА
(на материалах английского языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2018